

Ольга Камінчук

УДК 821.161.2-1.09"18/19"

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СВІТОГЛЯДНО-ЕСТЕТИЧНА ПАРАДИГМАТИКА

У статті досліджується художня інтерпретація національної ідеї в українській поезії межі століть. Простежено соціокультурний аспект осмислення національної ідеї, особистісна парадигма світоглядно-естетичної інтерпретації національної ідеї та її сакралізація.

Ключові слова: національна ідея, світоглядно-естетична парадигма, соціум, особистість, абсолютна духовність.

Olha Kaminchuk. Artistic interpretations of the national idea in Ukrainian poetry at the turn of the 20th century: ideological and aesthetic paradigms

The article examines the artistic interpretation of the national idea in Ukrainian poetry at the turn of the century. It analyzes the social and cultural aspects of the national idea's comprehension, as well as individual paradigms of its ideological and aesthetic privatization and sacralization.

Key words: national idea, ideological and aesthetic paradigm, society, individual, absolute spirituality.

Культурно-історична ситуація в Україні останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст. зумовлювала увагу діячів мистецтва до питань національної самосвідомості, формувала активну позицію письменника в націєтворчих і державотворчих процесах. Актуальність художньої інтерпретації національної ідеї для української поезії кінця ХІХ – початку ХХ ст. виявлена творчістю багатьох поетів цієї мистецької доби – від пізніх творів П. Куліша й поезії М. Старицького до творчого доробку М. Вороного і Г. Чупринки. Прямування до естетичної самодостатності художнього слова синтезувалося в поезії межі століть з осмисленням важливих проблем життя суспільства, культуротворчою

функцією діяльності митця. Духовну місію української поезії, як і літератури загалом, у збереженні національної ідентичності, розвитку національної культури, становленні ідеї державної незалежності України в умовах її колоніального становища чи не найвиразніше характеризує вислів поета-молодомозувця В. Пачовського: “Доки ми є поневолена нація, доти мистецтво мусить заступати храм держави” [4, 31].

Художня інтерпретація національної ідеї в українській поезії кінця XIX – початку XX ст. відбувалася в контексті взаємодії та еволюційного руху світоглядно-естетичних парадигм, типів художнього мислення. Тому в поезії межі століть виокремлюються парадигматичні моделі світоглядно-естетичного бачення національної ідеї, що координуються з провідними структурно-семантичними тенденціями художнього розвитку поезії цього періоду, а також простежується еволюція художніх концепцій інтерпретації проблем буття нації.

Поезії останніх десятиліть XIX ст. притаманне осмислення національної ідеї в соціальному аспекті. Значна увага до національно-визвольної проблематики в поезії 70–90-х років (пізня творчість П. Куліша, поезія М. Старицького, О. Кониського, П. Грабовського, М. Вербицького, Б. Грінченка, Олени Пчілки) мала у своїй основі світоглядно-естетичний синтез романтизму і просвітництва, виявлений в акцентуванні суперечності соціального ідеалу і конкретної суспільної ситуації, утвердженні соціальної активності особистості, спрямованої на духовне вдосконалення суспільства. На межі XIX – XX ст. модифікацію соціальної парадигматичної моделі художньої інтерпретації національної ідеї репрезентувала творчість поетів-неокласиків, аксіологічно зорієнтована на розвиток духовних цінностей національної культури як протидію панівній імперській культурі (І. Франко, В. Самійленко).

Провідне значення у формуванні соціальної парадигми світоглядно-естетичного бачення національної ідеї належить пізній творчості П. Куліша, художньо-світоглядною основою якої стала культуроцентрична концепція. Осмислення розвитку культури, поширення науки й освіти як необхідних передумов повноцінного духовного буття нації становить семантичну домінуючу лірику поета. Акцентована культуротворча роль праці об’єднує поезію Куліша з романтично-просвітницьким дискурсом поезії другої половини XIX ст. У ліриці Куліша праця осмислюється не лише в позитивістичному сенсі як служіння громаді (“праця праведна у послузі народу”), а насамперед як духовна основа людського буття. Поет підносить працю до трансцендентної світової сили, яка визначає подвижницький шлях творення культури й духовності (“Піонер”), і в цьому плані з ним повністю солідарний пізніший Б. Грінченко (“Праця єдина з неволі нас вирве...”). Рецепцію традицій української просвітницької поезії виявляє інтерпретація генетично біблійних структур поезії: символіки світла, мотиву духовної сліпоти, емблематики поля, оранки, сіяння, образів “правди святої”, “воскресіння України”, “церкви вселенської правди”, “Раю Господнього”, “слова спасенного” та ін. Серед прикметних рис творчої індивідуальності поетичної культурософії пізнього Куліша – утвердження науки як провідного чинника духовного розвитку суспільства. На думку поета, наука слугує імпульсом інтелектуального вдосконалення особистості (“Молитва”) і гуманістичного відродження нації (“До пекельного наплоду”). Художньому світогляду Куліша властива аксіологічна рівнозначність освіти, науки, інтелектуальних засад людського буття і сфери абсолютної духовності, оскільки людина мислиться часткою Божого творіння; акцентується ідея освячення її духовних сил волею Всевишнього. Актуалізуючи ідею Бога-творця в поезії “Молитва”, структурованій мотивами культової лірики,

письменник стверджує особистісну цінність “світу науки”, осяяного променем божественного абсолюту.

Суттєвим формантом культурософської концепції поезії Куліша постає висока оцінка націєтворчої ролі мови як духовного надбання народу, гаранта збереження національної своєрідності. Духовний скарб рідної мови бачиться противагою антигуманним суспільним силам (“До рідного народу”). Заклик “Отечество ж собі ґрунтуймо в ріднім слові” (вірш “До Марусі В.”) демонструє переконаність поета в необхідності розвитку мови й мистецтва слова для повноцінного буття нації. Мова, за Кулішевою концепцією, зберігає “предківську основу” нації – духовну спадщину минулих епох, культурні традиції.

Позиція оборони національної самобутності української культури в поезії Куліша поєднується з обстоюванням засвоєння духовних здобутків інших народів, утвердженням вільного діалогу культур (цією ідеєю зумовлена активна перекладацька діяльність письменника – переклад творів Шекспіра, Байрона, Гете, Шіллера, Гейне, переклад Біблії українською мовою).

Соціокультурне бачення національної ідеї в поезії Куліша твориться в полемічно загостреному запереченні опозиційних тенденцій. Публіцистична гострота вислову найбільшою мірою властива віршам збірки “Хуторна поезія” – “До рідного народу”, “На сповіді”, “До пекельного наплоду” – як форма осуду бездуховності суспільства, рабської свідомості, національного безпам’ятства. Серед найпоказовіших зразків композиційної структурованості вірша за принципом полемічної антитези – поезія “До рідного народу”. Різкий протест проти деструктивних соціальних сил (“Народе без пуття, без честі і поваги...”) змінюється обстоюванням культурницької діяльності, а утвердження центральної для художнього світогляду поета концепції мови як провідної духовної цінності нації переростає в неприйняття денационалізації українського суспільства. Пізній поезії Куліша властива чітко означена негативна оцінка насильства як способу національно-визвольної боротьби й соціальної трансформації в цілому. Як наголошують дослідники, у руйнівній силі повсталого люду Куліш убачав передусім загрозу знищення культури, духовності, загальнолюдської моралі [2, 31]. У поезіях “На сповіді”, “Епілог”, “Заспів”, “Побоянщина”, “Дума-пересторога” акцентовано на руйнівній, деструктивній сутності й соціальній безперспективності насильства, антигуманності стихії натовпу. За переконанням поета, насильницькі способи визвольної боротьби позбавили Україну державної незалежності (“Ой чом же се, браттє, чом воно так сталося...”). Просвітницький антимілітаризм зумовлює переосмислення романтичної концепції історії, деміфологізацію козацької епохи. Епоха козацтва, визвольні змагання того часу характеризуються як “гайдамацтво”, “орда”, “руїнна слава” і протиставляються ідеї духовного відродження суспільства на просвітницьких засадах.

На межі ХІХ – ХХ ст. в українській поезії відбувається становлення особистісної парадигми світоглядно-естетичної інтерпретації національної ідеї, започаткованої творчістю Лесі Українки. Акцентування на вольових визвольних прагненнях нації, осуд рабської свідомості як першопричини втрати національної ідентичності ґрунтуються в українській поезії на задекларованих Лесею Українкою світоглядних ідеях суверенної особистості, визволення особистості в суспільстві та духовного провідництва соціально активної особистості [6, 236-237]. Особистісний аспект художнього бачення проблем буття нації найширше функціонує в контексті неоромантичних художніх тенденцій, що характеризуються осмисленням особистості як фундаментальної онтологічної категорії, утвердженням духовної самодостатності особистості та багатовекторності її творчої активності в індивідуальному й суспільному

планах (поезія Лесі Українки, Уляни Кравченко, М. Чернявського, Олександра Олеся). Особистісна парадигма інтерпретації національної ідеї репрезентована також творчістю поетів-символістів (М. Вороний, П. Карманський, Г. Чупринка).

Особистісна парадигматична модель художньої інтерпретації національної ідеї слугує важливим формантом творчої індивідуальності поезії Олександра Олеся. Широка розробка національно-визвольної теми світоглядно опосередкована в поезії Олеся увиразненням неоромантичної ідеї визволення особистості. Важливий сенсотворчий елемент поезій національно-визвольної семантики – осуд рабської свідомості, національного безпам'ятства (“Для всіх ти мертва і смішна...”, “І ви покинули...”, “Колись здавався ти мені орлом підтятим...”, “В міщанській одіжі і в рідному вінку...”, “Щоденно ворони летять...”, “В яких боях ти пам'ять розгубив...”, “Прокляття, розпач і ганьба!..”). Протест проти процесів денационалізації, зумовлених втратою історичної пам'яті, синтезується з утвердженням націєтворчої функції мови (“О слово рідне! Орле скутий!..”). Поет часто використовує романтичний символ орла, громадянського звучання набуває мотив сліпоти, актуалізується символіка, започаткована Т. Шевченком у поемі-містерії “Великий льох” (ворони). Загострена публіцистичність вислову вірша “Прокляття, розпач і ганьба!..” продовжує традицію інвектив М. Старицького, П. Куліша. Зразком використання фольклорної поетики в алегоричному розкритті теми національного безпам'ятства і громадянської пасивності постає вірш “Ой була на світі та удівонька”. Три сини уособлюють три шляхи ставлення до горя матері (України), виконання свого синівського обов'язку – зректися, керуватися егоїстичною позицією або бути нездатним допомогти. Сюжетні елементи, образи, ритмомелодика народних пісень і дум органічно поєднані у вірші з біблійними символами.

У творчості Олеся виявляється характерна для української поезії кінця XIX – початку XX ст. естетизація визвольної боротьби. Звільнення від рабської свідомості, боротьба “за волю, за життя” для поета-неоромантика набувають естетичної цінності (“Яка краса: відродження країни!..”). Краса громадянського почуття, жертвеного подвигу утверджується у вірші “Життя чи знову животіння?..”.

На ідеї надцінності вольового визвольного прагнення нації акцентують поетичні твори Олеся, у центрі яких – збройна визвольна боротьба. У насичених військовою лексикою, побудованих на маршовому ритмі віршах “Ми не кинемо зброї своєї...”, “Не треба струн! Меча мені гостри...”, “Прибув з України і все розказав...” та ін. розгортається теза Лесі Українки “загине або перемаже”. Поезія “Три менти” вирізняється поєднанням мілітарних мотивів і поетики символізму (сугестивності образів і ритміки, настроєвого нюансування). Разом з тим у поезії Олеся немає безапеляційної апологетизації збройних методів боротьби. З позицій християнської етики у віршах “Ах, минали б бенкети криваві...”, “Весна ішла. Деревя шумом крила...”, “З мечем і келихом вина...” розкривається антигуманність насильства. Осуд насильства стає особливо виразним у віршах початку 1920-х років, написаних як відгук на події громадянської війни в Україні.

Національно-визвольна боротьба, формування національної самосвідомості та державотворчі процеси визначають ідейні пріоритети художньої концепції історії, репрезентованої поезією Олеся. Визвольну боротьбу минулих епох поет осмислює як чинник пробудження національної свідомості сучасної України. Історіософську концепцію Олеся розкриває насамперед збірка “Княжа Україна”. У програмному вірші “Заспів” задекларовані основні принципи інтерпретації історичних подій у збірці – державотворення й захист вітчизни: “Хто боровсь за Україну, за державність, за народ”. Давньоруська доба постає “золотим віком”

України, коли джерелом добробуту є вільна праця, а запорукою свободи – оборона рідного краю (“Початки Києва”). Поет зупиняється на етапних подіях у розвитку давньоруської держави (“Аскольд і Дір”, “Олег”, “Похід на Царгород”, “Ярослав Мудрий”), подає обробку легендарних сюжетів (“Княгиня Ольга”, “Печензька облога Києва”). Вплив романтичної історіософії помітний у відтворенні вільного життя давніх слов’ян, увиразненого картинами буяння незайманої природи (“Україна в старовину”, “Наші предки – слов’яни”). Тема історичної пам’яті актуалізована також поза збіркою “Княжа Україна” у творах, асоціативно пов’язаних із козацькою добою. Віршам “Ланцюги... Могили... Мури...”, “Я бачу вас, святі могили...”, “Гробниці лицарів і статуї над ними...” притаманні ремінісценції з поезії Шевченка, історіософська символіка могили, бандури, кобзаря.

Обстоювання громадянської місії мистецтва, служіння поета національно-визвольній боротьбі в поезії Олеся базоване на світоглядній першорядності ідеї соціально активної творчої особистості. Активну позицію митця у визвольних змаганнях нації знаково репрезентує художня функція образу слова-зброї, що перебуває в неодноразово відзначеному дослідниками зв’язку творчої наступності з поезією Лесі Українки [7, 205; 5, 19]. Поет розширює асоціативний ряд образу: крилаті, вогняні стріли, що влучають у серця катів і зрадників, блискучі й палкі іскри промов поета, спрямованих проти тих, хто йшов разом із катями (“Не слів мені, а стріл крилатих, вогняних!..”). Глибина символічного змісту образу розкривається у вірші “О слово рідне! Орле скутий!..”. Інтерференція образу слова-зброї та міфологем сонця й води (дощу) увиразнює його семантичну бінарність, синтез двох значеннєвих планів – знищення зла, очищення від деструктивних сил і духовна енергія творення національного культурного простору:

О слово! будь мечем моїм!

Ні, сонцем стань! вгорі спинися,

Осяй мій край і розлетися

Дощами судними над ним.

Розвитком світоглядно-естетичних тенденцій символізму в поезії початку ХХ ст. зумовлена переакцентація художнього осмислення національної ідеї на сферу абсолютної духовності, що належить до провідних формантів художньої своєрідності символізму в українській літературі. Розкриття абсолютно духовної сутності національно-визвольних прагнень, сакралізацію національної ідеї репрезентувала передусім поезія В. Пачовського і Г. Чупринки. Сакральна парадигматична модель світоглядно-естетичної інтерпретації проблем буття нації актуалізується також у поезії Олександра Олеся як вияв взаємодії художніх тенденцій символізму й неоромантизму.

Сакралізація національної ідеї визначальна для символістичної естетики поезії В. Пачовського, одного з найвідоміших представників літературного об’єднання “Молода муза”. “Поет національної ідеї” – саме таку цілком умотивовану характеристику творчої індивідуальності В. Пачовського формулює дослідник його художньої спадщини М. Ільницький [3, 43]. Художня інтерпретація проблем буття нації в аспекті цінностей абсолютної духовності, ідея трансцендентної детермінованості історичної долі України становить семантичний центр багатьох творів поета, серед яких – вірші “До схід сонця”, “Вічний народе, генію туги...”, ліричний цикл “Розгублені звізди”, поеми “Сріберний дзвін”, “Князь Лаборець”, “Золоті ворота” та ін. Духовне відродження нації, провідним чинником якого мислиться культуротворча місія поета, означене у вірші “До схід сонця” біблійним сенсонаповненням поетичного образу слова, символікою церкви як об’єднання суспільства високими духовними цінностями, а також

через рецепцію романтичної історіософської ідеї месіанізму української нації. Сакралізація національної ідеї в поезії В. Пачовського – основоположний аксіологічний компонент художньої концепції творчості, про що свідчить вірш “Золотий сум”. Окремі поезії Пачовського, такі як “Вічний народу, генію туги...”, наближені до експресіоністичного розкриття трагізму життя народу й потужності духовного потенціалу його визвольних прагнень (структурну специфіку вірша визначає апокаліптичний образ пожежі світу, характерний для поетики символізму та експресіонізму).

Осмислення національно-визвольної ідеї в її духовній сутності перебуває в поезії Пачовського в найбезпосереднішому зв'язку з осудом рабської свідомості та національного безпам'ятства як ментально-психологічних причин бездержавного становища України. Спробою художнього моделювання ситуації, коли колоніальний гніт позбавляє українців можливості для повноцінної самореалізації на батьківщині, і вони змушені ставати “розгубленими зорями” на чужих небосхилах, стає ліричний цикл “Розгублені звізди”.

Поєми “Сріберний дзвін”, “Князь Лаборець”, “Золоті ворота”, в яких національно-визвольна ідея розкрита на історично-легендарному матеріалі, вирізняються структурованістю фольклорно-міфологічними символами. В основі сюжету поеми “Сріберний дзвін” – легенда про срібний дзвін князя Ярослава, що символізує визволення України від колоніального поневолення. У поемі “Князь Лаборець”, центральним у якій виступає казково-легендарний сюжет про перстень Дажбога, національно-визвольна й патріотична інтенція синтезована з філософською проблематикою. На тлі відтворення подій історії давньоруської епохи (боротьба за незалежність західноукраїнських земель у IX ст.) акцентується ідея духовного розвитку особистості й нації (“Мус підняти на весь ріст Свого духа вище звізд”), кордоцентризм етичного принципу (“Тільки в серці найдеш ціль за діла праві”), духовна цінність пізнання, творчої активності (“Цвіт той – камінь всезнання”). Головний персонаж поеми “Золоті ворота”, жанрово визначеної самим поетом як “містичний епос”, – фольклорно-міфологічний образ Марка Проклятого, знакова семантика якого проектується на проблему бездержавності української нації. Пачовський, пояснюючи в автобіографічному нарисі символічний зміст образу Марка Проклятого в цьому творі як уособлення трагічної напередвизначеності марних зусиль українського народу здобути державну незалежність, наголошував: “Над усіми українцями тяжить прокляття бездержавності, почуття вини і гріху за розвал своєї держави, який жде відкуплення через жертви героїв. Над усіми тяжить первородний гріх нашої нації, що завалила свою державу за татарських часів татарськими людьми. Ось і генеза Марка Проклятого” [4, 53]. Поет також розкриває етнопсихологічну співвіднесеність роздвоєності душі персонажа, його двох облич – “Митуси, співця безверхих руїників татарських” і “Святослава Хороброго, лицаря великого чину нашої держави”. За аналогією до “Божественної комедії” Данте [1, 18] поема складається з двох частин – “Пекло України” й “Чистилище України” (поема залишилася незакінченою, оскільки автор планував ще третю частину “Небо України”). У характеристиці свого твору Пачовський акцентував на принциповій для естетики символізму містико-інтуїтивній означеності, яка зумовлює художню структуру поеми: “Щодо змісту мій Марко Проклятий – це не Іліяда, ані епопея, а ряд візій трагедії і нового зриву мого народу, не реальні картини, а експресія душі народу, прочута моєю інтуїцією на основі пережитих подій” [4, 53]. Реальні історичні події визвольного руху в Україні перших десятиліть XX ст. переплетені в поемі із символічними картинками-візіями, історичні особи з різних епох (княгиня Ольга, Роксолана, Мазепа, Шевченко, Гоголь, Драгоманов, Леся Українка,

Юрій Коцюбинський, Махно, Хвильовий, Шептицький та ін.) діють поряд із міфологічними й легендарними персонажами (легендарний оборонець Києва князь Михайлик, Боян, Маруся Богуславка, Вій, Агасфер, Див).

Репрезентована українською поезією кінця XIX – початку XX ст. світоглядно-естетична парадигматика художньої інтерпретації національної ідеї означила онтологічну багатоплановість осмислення проблем буття нації в категоріальних вимірах соціуму, особистості та абсолютної духовності, що функціонує в контексті структурно-семантичної поліваріантності художнього феномену поезії межі століть і філософської концептуальності поетичного дискурсу, а також засвідчила властивий українській поезії органічний синтез соціокультурних чинників і процесів художнього розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барка В.* Лірик-мислитель // *Пачовський В.* Зібрані твори – Collected works: У 2 т. – Філадельфія – Нью-Йорк – Торонто: Об'єднання українських письменників “Слово”, 1985. – Т. 2. – С. 11-21.
2. *Жулинський М.* Пантелеймон Куліш: Літературний портрет // *Пантелеймон Куліш: Літературний портрет.* Чорна рада. – К.: Бібліотека українця, 2000. – С. 3-37.
3. *Льницький М.* Від “Молодої Музи” до “Празької школи”. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995.
4. *Пачовський В.* Зібрані тв. – Collected works: У 2 т. – Філадельфія – Нью-Йорк – Торонто: Об'єднання українських письменників “Слово”, 1985. – Т. 2.
5. *Радишевський Р.* Журба і радість Олександра Олеся // *Олеся Олександр.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 5-47.
6. *Українка Леся.* Новейшая общественная драма // *Українка Леся.* Зібр. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 8. – С. 229-252.
7. *Филипович П.* Олеся // *Филипович П.* Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1991. – С. 196-218.

Отримано 4 червня 2013 р.

м. Київ

